

Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerkesztő Zaicz Gábor. Budapest, Tinta Kiadó, A magyar nyelv kézikönyvei XII. Sorozatszerkesztő Kiss Gábor. 2006. XXI + 998 lap.

Harminc évvel a háromkötetes etimológiai szótár (TESz.) és tíz évvel német nyelvű változata (EWUng.) megjelenése után meglepetéssel és örömmel vesszük kézbe az új etimológiai szótárt (a továbbiakban ESz.), de tegyük hozzá, hogy túl a szaknyelvészek nem nagyszámú csapatán az érdeklődés ki fog terjedni az érdeklődő, művelt nagyközönség szélesebb körére, mert az új kötet elsősorban nekik szól. Az az állításom, hogy az ESz. sikerkönyvnek ígérkezik, még más jelenségre is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy ezek a nyelvészeti kutatások és módszerek a több mint fél évszázados „paradigmaváltás” óta ha nem is új irányváltás jelei, de azt mutatják, hogy a leíró nyelvészeti kutatások mögött nem halhat ki, nem vész el a kutató nyelvészeknek az érdeklődése a történeti és etimológiai vizsgálatok iránt, a műveltebb rétegeket pedig éppen ezek vonzzák, érdeklődésük a nyelv története és azon belül a szavak eredete iránt tartósan megnyilvánul.

A jelen kötet Zaicz Gábor főszerkesztő vezetésével nyolc munkatárs készítette: Somogyi Magda, Dolovai Dorottya, Falk Nóra, Sipőcz Katalin, Jankovicsné Tálás Anikó, Tamás Ildikó, Kiss Gábor, a Tinta Kiadó igazgatója és neje, Temesi Viola; közreműködött a toldalékok szócikkeinek lektorálásában Horváth László.

Az új szótár a következőkben tárgyalja anyagát: A Bevezető (VII–XIII) Kiss Lajos emlékének szenteli a művet, áttekinti az etimológiai kutatások és kiadványok történetét Budenz József két alapvető művétől kezdve (Magyar–ugor összehasonlító szótár [1883–1891] és Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana [1884–1894]), folytatván a Gombocz Zoltán- és Melich János-féle torzóban maradt Magyar etimológiai szótárral (1944-ig), kiegészítve Bárczi Géza Magyar Szófejtő szótárával (1941), továbbá a Lakó György és Rédei Károly által kiadott A magyar szókészlet finnugor elemeivel (1967–1978), a Rédei Károly által publikált Uralisches etymologisches Wörterbuchhal (1986–1988), majd befejezve a TESz. és az EWUng. kötetivel.

A Bevezető megemlíti, hogy Benkő Loránd a TESz. befejezése után javasolta egy új, közérthető etimológiai szótár kiadását, amelyet Kiss Lajos Kiss Gáborral és Zaicz Gáborral való megbeszélésében maga is támogatott.

Az új szótár szerkesztése és adatrendszere az alábbiakban foglalható össze:

- Irodalomjegyzék (XIV–XVII), magyar és külföldi forrásokkal
- A jelentősebb magyar nyelvemlékek a XVI. század végéig (XVIII–XIX)
- A hangjelölés (XX–XXI)
- A szótári rész (1–941)
- A szavak és a toldalékok az első írásos előfordulásuk sorrendjében 943–968, 1000-tól 50 éves időszakokba beosztva, utoljára az 1951-től keletkezett szavakig
- A szavak eredet szerinti csoportosítása 969–990 – ebben az ősi, a nyelvek szerinti idegen eredetű, majd a vándorszók és a nemzetközi szavak, a vitatott eredetű és az ismeretlen eredetű szavak felsorolása
- A Szakkifejezések lexikona – mintegy 150 szakkifejezés magyarázatával

Az ESz. elhagyott a TESz. címszavaiból (kb. 15 000) mintegy kétezret, főleg 19–20. századi szaknyelvi elemeket, de felvett több száz új címszót (pl. *diszko, oláh, szauna*). Azonkívül kiegészítette, illetve módosította a TESz. és az EWUng. adatait Ligeti Lajosnak A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban (1986) című kötetének adataival. Az új szótár 8945 szócikket tartalmaz, a származékokkal együtt 20530 szóról ad tájékoztatást, köztük 700 az uráli, a finnugor és az ugor eredetű közszavak száma.

A szótár jelentős újítása, túl a közérthetőségén, népszerű jellegén, a toldalékok felsorolása eredetmagyarázatokkal. 275 toldalék, itt ragok és képzők vannak felsorolva a szótárban, például *-ba/be* mint rag; *-sz* mint névszóképző; *-sz* mint az egyes szám 2. személyű igei személyrag és *-sz* mint gyakorító igéképző; *-stul/stül* stb. Amint a Bevezető rámutat, Bárczi Géza az 1941-ben kiadott szótárának Tájékoztatójában maga hangsúlyozza, hogy szótára nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt nagyközönségnek készült. Kétségtelen, hogy ez a kötet gördülékenyebben olvasható, mint az eddigi etimológiai művek, de tömörebb a fogalmazása helykímélés szempontjából, mint az ESz.-é.

A szavaknak és a toldalékoknak a feltüntetése első előfordulási sorrendjükben igen hasznos nemcsak a szótörténeti kutatások, hanem a történeti (művelődéstörténeti) vizsgálatok szempontjából is. Ez az összeállítás modern szövegszerkesztői módszerekkel készült. Jellemzőképpen az 1000-ig dokumentált elemek száma csak 19, az 1551 és 1600 között felbukkanó elemeké majdnem két oldal, az 1951 után keletkezetteké viszont pusztán negyed oldal, túlnyomóan idegen szavakkal, például: *disz-pécses, makett, röpgyűlés, show, szupermarket, klezmer*. A szavak eredetük szerinti csoportosításában a latin jövevényszavak száma majdnem két oldal, a németeké három. Belső keletkezésű szavaink száma nyolc oldal, a nemzetközi és vándorszavaké két oldal. Ismeretlen eredetű szavaink száma 306, a Bevezető szerint 5–6%-a az alapszókincsnek. Kár, hogy e kimutatásban az általam megszámláltól eltekintve nem készítettek számszerű kimutatást.

De bármennyire hasznos ez a kimutatás, helyesebb lett volna az egyes korszakokon belül felbukkanó szavakat nem időrendben feltüntetni, hanem ábécérendbe állítani őket, természetesen meghagyva első előfordulásuk idejét. Különben a legújabb szavak jegyzékében hiányzik például a *digitális, portál, portfólió* és a *szoftver* (a *hardver* benne van), igaz, a szótári részben sem szerepelnek, noha

vannak olyan gyakoriak, sőt fontosak, mint a *sztracsatella* (szerintem a *sztraccsatella* közelíti meg leginkább az olasz eredeti kiejtését: *stracciatella*). Ami a szótár cikkeinek fogalmazását illeti, valóban közérthetőek, habár némelyik szócikk elég terjedelmes, például *hajt* (*behajlít* stb.) és *hajt* (*hajszol*). De az olvashatóságot segíti, hogy egy-két rövidítésen kívül nincsenek betűrövidítések a szócikkekben.

Hogy a kákán is csomót keressek, néhány észrevételt fűzök a szótár anyagához. Az olvasónak feltűnik, amit az Előszó is kiemel, hogy a TESz. és az EWUng. eredetjavaslataihoz képest vannak eltérő etimológiai javaslatok, például a *sunyi* szavunkat már nem vezeti le a *sundi*, a *szül* szót pedig a *szülemér* alakból. A címszavak jelentését nem mindig tüntetik föl, gyakran csak kikövetkeztethető, például *bárgyú*; a *plázázik* valóban a *pláza* származéka ugyan, de például e sorok írójának homályos a jelentése: plázában csatangol, plázákat látogat vásárlásra?

A toldalékok bevonása a szótárba eredetmagyarázatukkal, mint említettem, jelentős pozitívuma a szótárnak, ezzel szemben hiányolom, hogy az igeekötők nincsenek külön feltüntetve, hanem a *meg* kivételével határozói homonimáikban olvashatók, ám ekkor sem kiemelve, hanem a szócikkbe beépítve, például az *el* címszó alatt: „Megszilárdult ragos alakulat... Eredetileg előre irányulást kifejező határozószó volt. Később... igeekötővé vált.”

A *gulyás* címszó jelentésében nem ártott volna megemlíteni, hogy e szavunk mint jövevényszó az idegen nyelvekben 'pörkölt' jelentésű. Ez azért lett volna kívánatos, mivel a német, francia stb. nyelveken nem jól beszélő turistáinkat meglepetés vagy kellemetlen csalódás éri külföldi vendéglőkben, mikor gulyásleves helyett pörköltet kapnak. Az *ismer* szót bizonytalan eredetűnek mondja a szócikk, de sem a Vitatott eredetű, sem az Ismeretlen eredetű szavak közt nem szerepel.

A *dissidens* latin eredetűnek jelentését 'különböző, eltérő', az egyházi latinban 'más vallású, hitű ember' alakban adja meg, a latin *dissidere* szót pedig 'különbözik, eltér, nem ért vele egyet' jelentésben. Viszont a *dissido ~ dissidere* jelentése 'egymástól külön táborba száll, két pártra oszlik'. Ez a szó voltaképp politikai kifejezés lett a mai nyelvekben, például a német *Dissident*, *dissidieren*, és ezt a kifejezést használják arra a nem ritka esetre, amikor egy vagy több képviselő esetleg egy egész frakció meghasonulván a nagyobb csoport politikai irányzatától eltérő politikát folytatván át is ül a parlament más padsoraiba, vagyis 'szétül' latinul: *dissideo*, *dissidere*. A szó magyar jelentése a háború után keletkezett egységnek, csoportnak az országtól való elszakadásával, „különüléssel” összefüggésben.

A *kenguru* szót az ausztráliai bennszülöttek *kangaroo*, *kanguru* szavából eredezteti a szótár. A pontosság kedvéért álljon itt Vászolyi Erik (Ausztrália bennszülött nyelvei 2003, 43) magyarázata. Eszerint a földrészt 1770-ben felfedező Cook kapitány valamelyik matrózától származik ez a szóalak: *kangaru*, aki mint a hajó legénységének egyik tagja nem tudott angol anyanyelvén kívül más nyelven, pláne valamelyik ausztráliai nyelven, és nem volt fonetikai vagy nyelvészeti képzettsége, tehát e szót tévesen értelmezte: nem pedig az állatfaj nevéként valamely bennszülött nyelven, hanem a kenguru valamelyik alfaja nőstényének vagy kicsinyének, esetleg más egyedének. A mai ausztráliai nyelvekben ez a szó nem létezik, népenként, törzsenként többféle elnevezésük van az állat egyedi tulajdonságait illetően, de a fajra nincs kifejezésük, s a *kenguru* szót legfeljebb az angoltól ismerik a városiasult bennszülöttek.

A *talp* címszóban meg van említve, hogy *talpas* származékából keletkezett a német *Talpsch* és a francia *talpache* 'gyalogos katona'. Nos a német szónak ez a jelentése eredeti, de ma már régies vagy elavult, ezzel szemben élő, főleg Ausztriában, a 'bárgyú, korlátolt' jelentése.

A *rovar* (708) mint tudatos szóalkotás nem található meg a Tudatos szóalkotással létrehozott szavak (986) jegyzékében. És még egy sajtóhiba: a szakkifejezések lexikonában a köznevelésű magyararázatában (994) ez a példa olvasható: Gerbeaud < *zserbó*, helyesen: Gerbeaud > zserbó.

E beszámoló után ki kell emelnünk az ESz. fő érdemeiként, hogy jelentékenyen hozzájárul a közművelődés növeléséhez, szaktudományi szempontból, hogy a toldalékokat besorolja az ábécérendbe és eredezteti őket, végül pedig, hogy a szótárba foglalt címszavakról előfordulásuk időrendje és eredetük szerint külön kimutatást ad.